

УДК 024.2:024.7:027.1:027.3(477)(091)''1850/1930''

DOI: [https://doi.org/10.18524/2304-1447.2019.1\(21\).165925](https://doi.org/10.18524/2304-1447.2019.1(21).165925)

Соколов Віктор Юрійович,

кандидат історичних наук, доцент, головний бібліотекар

Національної парламентської бібліотеки України

вул. М. Грушевського, 1, м. Київ, 01008, Україна

тел.: (044) 278 85 12

e-mail: socolv@i.ua

ПЕРЕДПЛАТНИКИ ПУБЛІЧНИХ БІБЛІОТЕК ТА ВАРТІСТЬ БІБЛІОТЕЧНИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ В СЕРЕДИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Аналізуються семантичні ознаки терміна «передплатник» та особливості його використання у бібліотечній діяльності в Україні у сер. ХІХ – на поч. ХХ ст. Охарактеризовано основні історичні чинники, що вплинули на формування змісту даного поняття, зокрема у зв'язку з розвитком діяльності комерційних бібліотек. Автор запропонував визначення терміна «передплатник» на основі вивчення специфіки його вживання у публічних книгозбірнях та аналізу оплати бібліотечних послуг. Досліджуються також особливості формування та тенденції розвитку вартості оплати за користування виданнями у публічних книгозбірнях зазначеного періоду.

Ключові слова: публічні бібліотеки, комерційні бібліотеки, історія бібліотек, читач, передплатник, читачезнавство, бібліотечні послуги, бібліотечна справа ХІХ – поч. ХХ ст., Україна.

Однією з найбільш складних проблем бібліотекознавства залишається проблема типології та класифікації читачів. Вибір критеріїв диференціації читачів залежить від особливостей обраних підходів, щодо їхньої характеристики, від обрання певних кількісних показників та якісних ознак. Одним з таких критеріїв диференціації читачів може бути характер надання бібліотечних послуг, від аналізу та узагальнення особливостей яких буде залежати вибір тієї чи іншої системи їхньої класифікації. Проте, будь-яким класифікаційним дослідженням передують аналіз термінологічного апарату певної галузі бібліотечної діяльності та науки, а також вивчення розвитку формування основних понять галузі та особливостей модифікації їх семантичних ознак. Зокрема, актуальним напрямом теоретичних та історичних досліджень у бібліотекознавстві є розробка понятійно-термінологічного апарату читачезнавства. В Україні у цьому напрямі певні дослідження здійснює професор Т. Новальська та все ж таки питання формування читачезнавчої термінології, вивчення історії та особливостей вживання тих чи інших понять у зазначеній галузі бібліотекознавства залишаються ще недостатньо вивченими. Також відсутні ґрунтовні дослідження щодо характеристики особливостей розвитку бібліотечних послуг, зокрема щодо аналізу

та узагальнення показників вартості даних послуг на фоні їх історичного становлення. До того ж, немає ґрунтовних праць, що характеризують окремі категорії читачів у дореволюційний період розвитку бібліотечної справи в Україні. Втім, окремі дослідження складу читачів, читацьких потреб, основних напрямів та етапів вивчення читачів публічних бібліотек України у період ХІХ – на поч. ХХ ст. було здійснено у працях Т. Коваль, Т. Новальської, І. Тимошенко та ін. Поодинокі відомості щодо характеристики певних категорій читачів, зокрема «передплатників», здебільшого, відображено в особних історичних дослідженнях з розвитку окремих публічних бібліотек в Україні зазначеного періоду (праці І. Аліференкової, П. Гапченка, С. Зворського, Л. Ізюмової, Т. Карєвої, Л. Лучки, І. Приймак та ін.). Склад читачів публічних бібліотек Росії ХІХ – поч. ХХ ст. досліджували К. Абрамов, М. Дворкіна, М. Матвєєв, О. Медведєва, М. Рубакін та ін. Коротке визначення терміну «передплатник» подає М. Дворкіна в російській «Бібліотечній енциклопедії» (М., 2007) [7].

Метою пропонованої статті є аналіз та узагальнення відомостей, що стосуються вивчення такої категорії читачів, як «передплатник» публічної бібліотеки у ХІХ – на поч. ХХ ст.; аналіз сутності та особливостей використання терміна «передплатник» у бібліотечній діяльності в Україні у зазначений період; характеристика основних історичних чинників, що вплинули на формування змісту даного поняття; дослідження специфіки формування та тенденцій розвитку вартості бібліотечних послуг у публічних бібліотеках в Україні у сер. ХІХ – на поч. ХХ ст.

Передплатник (бібліот.) (абонент, читач, користувач; рос. – «подписчик») – різновид користувача публічних бібліотек у Російській імперії у другій пол. ХVІІІ – на поч. ХХ ст., що становив основний склад читачів книгозбірень, представники якого, як правило, вирізнялися сталим зацікавленням до читання, чіткою постійністю відвідування бібліотечного закладу та користуванням книжковим фондом за певну плату. Передплатниками називалися особи, що регулярно приходили до бібліотеки та отримували книги і журнали для читання на певних умовах відповідної оплати бібліотечної послуги (на місяць, квартал, півроку, рік тощо), відвідуючи читальну залу книгозбірні або замовляючи видання додому (для іногородніх читачів книги і журнали замовлялися за друкованим каталогом бібліотеки та надсилалися поштою). Таким чином, залежно від тривалості часу користування абонементом публічної бібліотеки (власники абонементу мали право користуватися книгами та періодичними виданнями вдома) основними категоріями передплатників були: «річні передплатники» (рос. «годовые подписчики»), передплатники на півроку, на три місяці та на місяць. Слід зазначити, що не всі відвідувачі (читачі) бібліотеки були її передплатниками. Наприклад, читачів, які купували одноденний абонемент і брали книжки додому на відповідний термін, як правило, протягом ХІХ – на поч. ХХ ст., не відносили до категорії передплатників.

Найближчими синонімами терміну «передплатник» за семантичною ознакою є словосполучення «постійний читач» або «власник абонементу». Втім,

надалі, з розвитком безкоштовних форм бібліотечного обслуговування, термін «передплатник» міг вживатися також як синонім понять «абонент» або «читач». В «Этюдах о русской читающей публике» (СПб., 1895) М. Рубакін зазначав, що «...передплатник бібліотеки ... це такий читач, який визнає читання власною потребою, і, до того ж, потребою більш-менш постійною, не випадковою... У передплатників бібліотеки читацькі інстинкти, якщо так можна висловитися, розвинені, безсумнівно, більшою мірою, ніж у тих людей, які задовольняються книгами, здобутими випадково, від знайомих, або 2–3 періодичними виданнями» [23, с. 73].

Ймовірно, термін «передплатник» став розповсюджуватися з поширенням в Російській імперії комерційних бібліотек, зокрема «Кабінетів для читання» та «Бібліотек для читання» – бібліотечних установ з постійним книжковим фондом, які за певну плату, що здійснювалася наперед на рік, півроку, три місяці, місяць, або добу та під грошову заставу вартості книги, надавали видання, зокрема періодичні, для читання у читальному залі або вдома. Оскільки зазначені книгозбірні поєднували в собі риси бібліотеки і книжкового магазину, а оплата за послуги здійснювалася заздалегідь (так би мовити, «по підписке»), їхніх користувачів називали «передплатниками» (рос. – «подписчиками»). Передплатник зазначених установ вносив вартість взятих видань (як би купував їх), а потім при поверненні отримував свої гроші, які він давав під заставу книги, з утриманням частини грошей за її користування. Відомий книгознавець П. Сімоні (1859–1939) вважав бібліотеки та кабінети для читання особливим родом (різновидом) торгівлі [26, с. 93]. Таким чином, основний склад передплатників здійснював немов би колективну купівлю книг, при цьому загальна вартість книг ділилася між усіма користувачами (оскільки кожен з них не був в змозі придбати для прочитання всі потрібні йому книги). Від кількості передплатників безпосередньо залежали кількість і якість книжкового фонду: чим більше було передплатників, тим більше було можливостей у власника бібліотеки (чи кабінету) для читання комплектувати її фонди новітньою літературою з різних галузей знань та періодичними виданнями. Власник книгозбірні отримував гроші за свою посередницьку діяльність між книжковою торгівлею і бібліотекою, а також між бібліотекою для читання і самими передплатниками.

У першій пол. XIX ст. в Росії бібліотеки та кабінети для читання були вже в усіх губернських містах, у т.ч. в Одесі, Харкові, Києві та ін. У 1850-х рр. у більшості губернських міст існували у середньому 2–3 бібліотеки для читання, у повітових – 1–2 книгозбірні [17, с. 117]. Відомо, що у 1882 р. у Російській імперії діяло 517 бібліотек різних типів і видів, у тому числі 286 бібліотек (і кабінетів) для читання (приблизно 55 % від загальної кількості). Значна частина бібліотек для читання існувала при книжкових магазинах (приблизно 66 %) [22, с. 76–77]. Існуючи на гроші передплатників (абонентів), бібліотеки та кабінети для читання, внаслідок фінансової необхідності, повинні були орієнтуватися на задоволення запитів широкого кола читачів, інакше вони позбулися б своїх користувачів і збанкрутували б. Якщо їх власник орієнтувався тільки

на просвітництво та виховання читачів, він або розорявся, або постійно користувався дотаціями. Якщо кількість передплатників була менша ніж 50 осіб, бібліотека майже не приносила доходу власнику, а якщо він до того ж витрачав гроші на передплату журналів, газет та придбання нових книг, то книгозбірня для нього ставала зовсім нерентабельною. За приблизними підрахунками у 1882 р. в Росії було приблизно 35 тис. передплатників бібліотек для читання і більш ніж 100 тис. осіб користувалися їхніми фондами [22, с. 82].

В Україні перша «бібліотека для читання» була відкрита в Одесі наприкінці 1820-х рр. при книгарні М. Клочкова і за перший місяць свого існування мала вже 50 передплатників (абонентів). За користування бібліотечними послугами зазначеної книгозбірні треба було платити 35 руб. на рік (20 руб. на півроку або 5 руб. на місяць). Окрім того, книги та журнали додому давали під грошову заставу 25 руб. (що майже дорівнювало річній заробітній платі некваліфікованого робітника) [6, с. 30]. У другій половині XIX ст. в Одесі широкої популярності набули «кабінети» та «бібліотеки для читання» при книжкових магазинах В. Золотова, В. Картамишева, Є. Распопова та ін., де читачам пропонувався широкий вибір книг та журналів з різних галузей знань. Проте, найкращою в Одесі була «Библиотека русских, французских, немецких и английских книг и журналов современности Андрея Ингатьевича Бортневского» (1868). У 1877 р. тут було приблизно 6 тис. книг, 40 річних передплат вітчизняних журналів та 12 – іноземних. Книги зазначеної комерційної бібліотеки надавалися передплатникам під заставу: за одну книгу – 3 руб., за дві – 5 руб., за три – 7 руб., за чотири видання – 9 руб. (пуд борошна у той час коштував приблизно 1,5 руб., зарплата робітника була приблизно 15–20 руб. на місяць). Взагалі в Одесі у другій половині XIX ст. існувало приблизно 10 комерційних бібліотек, які обслуговували 1,5 тис. передплатників [6, с. 35–36].

У Києві у сер. XIX ст. популярним серед читачів був «кабинет для чтения новостей русской и французской словесности», більше відомий як «Аптека для души». Зазначена комерційна бібліотека була створена у 1843 р. відставним капітаном, бібліофілом, членом Тимчасової комісії для розгляду давніх актів Товариства історії і старожитностей Московського університету П. Должиковим при власній книгарні. У другій пол. XIX ст. її фонд налічував майже 10 тис. видань, з яких белетристика становила приблизно 50 %. Користування бібліотекою було досить дорогим – 1 руб. 50 коп. на місяць, проте існувала гнучка система знижок, пільг та обміну книг для різних верств населення. З 1870-х рр. популярною і найбільшою у Києві стала комерційна бібліотека видавця і книгара Леона Ідзиковського, що була створена при читальному залі (у 1914 р. її книжковий фонд налічував понад 173 тис. видань) [12]. Загалом, на поч. XX ст. у Києві діяло приблизно 20 комерційних бібліотек.

У Миколаєві у другій пол. XIX ст. також було створено декілька приватних комерційних бібліотек при книжкових магазинах, зокрема бібліотека для читання В. Красинської (5 тис. тт., 40 назв журналів). За одне відвідування за-

значеної бібліотеки треба було заплатити 5 коп., плата за місячне користування становила 60 коп., а за рік – 5 руб., що було досить помірним по відношенню до вартості бібліотечних послуг у публічних бібліотеках [6, с. 33]. Отже, в Україні у другій пол. XIX – на поч. XX ст. комерційні бібліотеки різних видів були в усіх губернських містах та в більшості повітових міст. На поч. XX ст. майже у кожному губернському місті України діяло приблизно від 5 до 20 комерційних бібліотек, 2–5 – у повітових містах. Як правило, зазначені книгозбірні створювали при великих книжкових магазинах, зокрема, у 1910 р. в Одесі їх було 13, у Києві – 10, у Харкові – 4 [3, с. 514]. Іноді «Кабінети для читання» відкривали при публічних бібліотеках, як наприклад, це було зроблено у Катеринославській губернській публічній бібліотеці (нині – Дніпропетровська ОУНБ) у 1859 р. після повторного відкриття книгозбірні у 1843 р. після нищівної пожежі 1839 р. [15, с. 152]. Зазначимо, що на день першого відкриття цієї книгозбірні 9 травня 1834 р. у її фонді налічувалося всього приблизно 200 книг і журналів. Через 10 років тут було вже більше 2000 видань. З початку заснування Катеринославської губернської публічної бібліотеки видача літератури додому здійснювалася за платним абонементом, але перегляд видань у читальному залі був безкоштовним. Причому, плата за абонемент для різних верств населення була диференційована. Такий порядок діяв і на поч. XX ст.: читання книг та журналів у бібліотеці було безкоштовне, користування виданнями вдома коштувало 50 коп. на місяць [14]. Втім, майже кожна публічна бібліотека мала свої винятки з правил та певні особливості щодо надання безкоштовних бібліотечних послуг не тільки для незаможних верств населення, а й для певних категорій відносно заможних читачів, наприклад, у деяких губернських, міських і громадських публічних бібліотеках діяв безкоштовний абонемент (тобто право читання книг вдома) для земських та міських службовців. Так, у 1834 р. під час міністерської перевірки правил і роботи Житомирської бібліотеки була виявлена та заборонена безкоштовна видача книг додому за абонементом. Правлінню бібліотеки було відразу «рекомендовано» встановити заставу у сумі 25 руб. [4, с. 61]. Звідси, соціальний склад передплатників публічних бібліотек повністю відповідав принципу станового характеру внутрішньої політики царизму. У сер. XIX ст. більшість передплатників було з дворян, купців, чиновників та духовенства. За звітами Катеринославської, Роменської, Симферопольської, Чернігівської та інших бібліотек основний склад передплатників був з осіб «благородного звання». У Житомирській, Керченській, Симферопольській публічних бібліотеках дворяне, офіцери, чиновники, духовенство становили 80–90 % передплатників. 10–20 % – це купці та міщани. Проте, у деяких бібліотеках кількість купців та міщан була більше 50 %. Майже саме такий склад читачів був серед відвідувачів читальних залів губернських та повітових бібліотек, які працювали, здебільшого, безкоштовно. Окрім дворян, чиновників, купців, міщан певний відсоток становили різночинці, студенти, учні училищ, ремісники, робітники і навіть селяни. Проте, більшість читачів була з пред-

ставників вищих станів. Невипадково, книги на абонементі іноді давали під розпис тільки дворянам, чиновникам, духовенству. Справа в тім, що в правилах деяких публічних бібліотек того часу прямо вказувалося на заборону відвідування книгозбірень селянам, лакеям, дворовим і навіть міщанам. Наприклад, у Житомирській бібліотеці мали право читати книги і журнали «все состояния, кроме простого класса людей», у правилах Катеринославської публічної бібліотеки було записано, що «вход лакеям и лицам непристойно одетым» було заборонено. Були навіть «заповедные книги», «заповедные кресла», які не мали права займати особи недворянського походження. Тобто у бібліотеках того часу була відкрита соціальна нерівність, а передплатники відповідних категорій мали певні привілеї «по чину и званию» щодо першочерговості у читанні нових видань, кількості книг за замовленнями по абонементу, що було зафіксовано у особливих параграфах бібліотечних правил [4, с. 64].

У комерційних бібліотеках плата була, зазвичай, вищою, ніж в інших публічних книгозбірнях, здебільшого, у декілька раз (іноді плата досягала більше 20–30 руб. на рік). Так, за користування протягом місяця бібліотечними послугами у комерційній бібліотеці Л. Ідзиковського у Києві в останню третину XIX ст. треба було заплатити 50 коп. (у два рази менше денної плати столяра) У порівнянні з іншими комерційними бібліотеками, така оплата була досить низькою, проте у 2–3 рази більшою ніж у публічних книгозбірнях, наприклад, у період 1866–1880 рр. плата за бібліотечні послуги у Київській російській публічній бібліотеці (з 1891 р. – Київська міська публічна бібліотека, а нині – Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого) складала 15 коп. на місяць та 1,5 руб. на рік, що була досить помірною і доступною навіть для незаможних мешканців міста та його околиць [13, с. 28]. Вже з другої половини 1880 р. за клопотанням Розпорядчого комітету зазначеної книгозбірні, яке підтримав губернатор, плата стала удвічі більшою: за одне відвідування – 10 коп., за користування протягом місяця – 30 коп., а протягом року – 3 руб. (приблизно вартість фунту (450 г) хліба). Наприкінці XIX ст. у публічних бібліотеках плата за користування книжковими фондами книгозбірні досягала нерідко 8–12 руб. на рік (майже половина місячної зарплати робітника). Для читачів, що були невідомі бібліотекарям, встановлювалася застава на отримання книги у сумі приблизно 3–5 руб. За кожен загублену книгу або повернуту в розірваному вигляді сплачувалася її вартість. Однак, у більшості публічних бібліотек протягом всього періоду їхньої діяльності існувало право безкоштовного користування послугами книгозбірні для певних категорій мешканців міст і містечок (здебільшого, найбідніших). Для його отримання треба було наперед одержати письмове посвідчення в добросовісності від господаря, на якого працювала та чи інша особа, або формальне підтвердження про благонадійність від поліції чи від місцевого священика.

Всі комерційні бібліотеки («Кабінети для читання», «Бібліотеки для читання» та ін.), як і решта публічних бібліотек у Російській імперії, формували

книжкові фонди під пильним цензурним наглядом і підпорядковувалися загальному законодавству про публічні бібліотеки. Більшість бібліотек для читання мали читальний зал і надавали літературу додому, проте були й такі, які обмежувалися тільки читальним залом. Їхніми читачами були дворяни, міщани, купці, священики, чиновники, учні гімназій і училищ та ін. Отже, «кабінети» та «бібліотеки для читання», функціонуючи на комерційній основі, були одними з основних ланок забезпечення масової читацької аудиторії та зробили багато корисного у справі поширення читання серед міського населення, заохочуючи його до літератури, до книг та знань.

Оскільки користування публічними бібліотеками (губернськими, громадськими, міськими та ін.) було також, здебільшого, платним, термін «передплатник» набув загального поширення у книгозбірнях різних видів. Від кількості передплатників та їхньої фінансової підтримки залежала діяльність не тільки комерційних бібліотек, а й, певною мірою (приблизно на 10–20 % бюджету), губернських, громадських та інших публічних книгозбірень, особливо на початковому етапі їхнього існування. У сер. ХІХ ст. кожен місцевий передплатник публічної книгозбірні, як правило, платив за отримання бібліотечних послуг приблизно 3–5 (і навіть більше) руб. на рік (іногородній читач, як правило, вдвічі більше). Відносно висока плата була і в губернських бібліотеках, наприклад, за право користування абонементом треба було внести заклад у розмірі 20–30 руб., заплатити за читання до 2 руб. за місяць або 10–20 руб. за рік [25, с. 55]. У деяких губернських публічних бібліотеках оплата за бібліотечні послуги була в цей час ще більшою. Наприклад, у Харківській публічній бібліотеці треба було заплатити 34 руб., а у бібліотеці Тамбова, що, формально, була відкрита для будь-якої особи, право за читання книг вдома коштувало 30 руб., а періодики ще 20 руб. на рік і 15 руб. – за читання в читальному залі. З цієї причини більше 80 % її передплатників становили дворяни, офіцери, духовенство та чиновники. Кількість передплатників у 1835 р. досягла 61 особи, але з 1837 р. вона неухильно знижувалася (1838 – 48, 1849 – 16 передплатників). Відповідно знижувалися доходи бібліотеки за читання: 1835 р. – 238 руб.; 1836 – 370 руб.; 1837 – 286 руб.; 1838 – 260 руб.; 1839 – 163 руб.; 1840 – 127 руб.; 1841 – 98 руб.; 1842 – 118 руб.; 1843 – 96 руб. [18, с. 21]. Раз у тиждень і в святкові дні читальний зал Тамбовської губернської публічної бібліотеки, яка у 1830-х рр. за показниками книговидачі займала 1-е місце серед інших губернських бібліотек (щорічна книговидача була від 2500 до 4300 прим.), працював безкоштовно. У такі дні соціально-професійний склад читачів суттєво відрізнявся від типового, тобто був набагато демократичнішим: представники різночинної інтелігенції, канцеляристи, учні, ремісники і, навіть, селяни. Проте, за звичай, у 1830–1850-х рр. губернськими та повітовими публічними бібліотеками могли користуватися, здебільшого, дворяни, купці, чиновники вищих класів. Про це свідчить також факт про значну кількість книг іноземними мовами, що отримували читачі. Так, наприклад, у Житомирській публічній бібліо-

теці у 1839–1840 рр. було надано передплатникам 765 назв видань російською мовою та 271 – іноземними мовами (здебільшого, французькою). Через високу оплату бібліотечних послуг у сер. XIX ст. у публічних бібліотеках кількість передплатників рідко перевищувала 100 осіб (у Симферопольській бібліотеці у 1839 р. було 152 передплатника, у 1840 – 176, у 1842 – 112; у Керченській у 1847 р. їх було 130 осіб, у 1849 – 140). Так, наприклад, в Катеринославській губернській бібліотеці у 1830–1840-ві рр. їх кількість коливалася від 14 до 41 річних передплатників [4, с. 62]. У 1840-х рр. кількість передплатників публічних губернських та повітових бібліотек почала знижуватися. Наприклад, у Роменській повітій бібліотеці (Полтавська губернія) у 1841 р. було 100 річних передплатників, а у 1849 – всього 4. Зменшувалася і кількість читачів читальних залів. Так, в Одеській публічній бібліотеці у 1847 р. їх було 3081 осіб, а у 1850 – 2380. Найбільшу кількість читачів мали бібліотеки, що працювали щоденно. Повітові книгозбірні, що були відкриті для відвідувачів 3–4 рази на тиждень, обслуговували, у середньому 200–300 читачів на рік. Так само, в зазначений період (друга половина 1840-х – перша половина 1850-х рр.) у більшості губернських та повітових бібліотек зменшувалася книговидача (наприклад, у 1848 р. в Одеській публічній бібліотеці з 11 тис. примірників видань було видано лише 3 тис. примірників) [4, с. 67]. Загальний занепад публічних бібліотек цього часу пояснюється незадовільним матеріальним становищем книгозбірень, який залежав, за розпорядженням царської влади, здебільшого, від добровільних пожертвувань місцевого населення, яких не вистачало ані на відкриття, ані на належне функціонування губернських та повітових бібліотек (на відкриття губернської бібліотеки необхідно було приблизно 75 тис. руб., а на її систематичне комплектування та діяльність – 10 тис. руб. щорічно).

На рубежі XIX–XX ст. у громадських та міських публічних бібліотеках розміри членських внесків були неоднаковими: для дійсних членів бібліотеки внесок становив від 3 до 6 руб., а для почесного члена від 10 до 50 руб. Окрім того, не всі громадяни могли користуватися їхніми книжковими фондами. Так, наприклад, майже у всіх статутах громадських бібліотек можна було прочитати, що «членами библиотеки не могут быть: а) несовершеннолетние, за исключением имеющих классные чины; б) состоящие на действительной военной службе, нижние чины и юнкера; в) учащиеся в учебных заведениях; г) подвергшиеся ограничению прав по суду» [16].

Міські та громадські публічні бібліотеки для більшості передплатників надавали право користування книгами вдома (за абонементом) за певну плату та під заставу, але для членів бібліотеки книги надавалися «безкоштовно». Так, наприклад, у статуті Чигиринської громадської бібліотеки записано, що член бібліотеки (той, хто мав абонемент – квиток, що коштував на рік приблизно 5 руб.) мав право брати додому дві книги, в тому числі одне періодичне видання: «...на дом выдается две книги, в числе коих может быть один номер периодического издания без залога, без платы» [21, с. 12]. Однак для тих перед-

платників, хто не був членом бібліотеки передбачалися інші правила: «Не член библиотеки может получить из библиотеки на дом одну книгу (или один номер периодического издания) за плату ежемесячно 30 копеек, за год – 3 рубля с залогом в 2 рубля или две книги (в числе коих один номер периодического издания) за плату ежемесячно 50 копеек...». Окрім того, слід було дотримуватися ще декількох правил, наприклад, наступного пункту: «Ежемесячные журналы выдаются на дом членам через месяц по получении их в библиотеку, а подписчикам через полгода». Тобто в залежності від розряду (категорії) читача, що визначався сумою оплати бібліотечних послуг, відвідувач мав різні права і можливості користування сервісом книгозбірні. Передплатники зобов'язані були повернути книги, періодичні видання в бібліотеку не пізніше 7 днів. За кожний прострочений день платили по 5 коп., а «не возвратившие полученные из библиотеки книги и издания или возвратившие их в испорченном виде платят стоимость их по каталогу» [16]. Втім, читальний зал Чигиринської громадської бібліотеки можна було відвідувати безкоштовно.

Ціна вартості за користування послугами публічних бібліотек у сер. XIX ст. у порівнянні з відповідною ціною наприкінці XIX – на поч. XX ст. в абсолютних цифрах хоча й була меншою, та все ж, відносно вартості інших товарів та проживання в цілому, була, звичайно, більшою. Тобто поступово вартість бібліотечних послуг зменшувалася. В деяких бібліотеках вартість користування книгами з часом зменшувалася не тільки відносно інших цін, а й в абсолютних цифрах. Наприклад, у Кам'янець-Подільській російській публічній бібліотеці (нині – Кам'янець-Подільська центральна міська бібліотека), що була відкрита у 1866 р., річний читацький квиток у 1867 р. коштував 6 руб., місячний – 75 коп., а вже на поч. XX ст. річний коштував 5 руб., а місячний – 25 коп. [10, с. 20–21]. У публічній бібліотеці у м. Гайсин Подільської губернії для передплатників була встановлена плата у 2 руб. 40 коп. на рік за користування однією книгою за одне відвідування та 4 руб. 80 коп. – за користування двома книгами. Втім, був виняток для учнів, які могли бути членами бібліотеки за половину щорічного внеску або за користування книгами платили тільки половину вартості послуги.

Користування Херсонською громадською публічною бібліотекою (1872) (нині – Херсонська обласна універсальна наукова бібліотека імені Олеся Гончара) також було платним: річний абонемент коштував 5 руб., на півріччя – 3 руб., на місяць – 30 коп. (плата була вдвічі нижчою, ніж у кабінетах для читання при книжкових крамницях міста). Бібліотечні книги в читальному залі надавалися безкоштовно [6, с. 66]. Приблизно половину передплатників становили студенти та учні старших класів гімназій, училищ та інших навчальних закладів. Тому, коли «... вследствие распоряжения учебного начальства, не признавшего возможным допустить для учащихся чтение в библиотеке» заборонили відвідування книгозбірні для молоді, що навчається, кількість передплатників зазначеної бібліотеки значно скоротилося (майже вдвічі). Якщо на

початку 1874 р. їх було 671, то у 1886 р. кількість зменшилася вдвічі, до 350, а отже, зменшилися й кошти на утримання бібліотеки. На поч. XX ст. кількість читачів Херсонської громадської публічної бібліотеки поступово збільшувалося і вже у 1912 р. їх було 3661 [6, с. 72].

У 1860–1870-ті рр., у період різкого зростання читацької аудиторії, у середньостатистичній міській бібліотеці, зазвичай, було приблизно 150–300 передплатників. У 1870–1880-х рр. у губернських бібліотеках та в інших книгозбірнях губернських міст кількість передплатників досягала більше 350–500 осіб. У повітових публічних бібліотеках кількість передплатників становила від декількох десятків до декількох сотень передплатників, а кількість читачів загалом становила на порядок більше. У провінції їхня кількість була істотно нижче, наприклад, у невеликих містах Чернігівської губернії наприкінці XIX ст. було приблизно 20–30 передплатників на одну бібліотеку [24, с. 142]. Найбільш великі петербурзькі бібліотеки, як зазначав М. Рубакін, мали 1000–1300 передплатників [23, с. 77]. Проте, наприклад, у Київській російській публічній бібліотеці (нині – Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого), що була заснована у 1866 р., протягом 1860–1870-х рр. кількість передплатників коливалася від 843-х до 2572-х осіб (здебільшого, приблизно 1500–1800 читачів на рік) [13, с. 42]. Звичайно, кількість річних передплатників була значно нижчою. Слід зазначити, що основним контингентом читачів як у Київській російській публічній бібліотеці, так і в більшості інших публічних бібліотек були представники міської інтелігенції (різочинці) та учнівська молодь. Варто зауважити, що на рубежі XIX–XX ст. були періоди, коли учням заборонялось відвідування публічних бібліотек, а комерційних бібліотек – тільки з дозволу керівників навчальних закладів [25, с. 59].

При заснуванні перших публічних бібліотек, як в губернських, так і в повітових містах, часто зазначалося, що сума, необхідна для придбання книг, журналів та інших періодичних видань, була зібрана при заснуванні бібліотеки з мешканців міста та повіту за передплатою, а протягом року книгозбірня підтримувалася за рахунок грошей, що були внесені передплатниками. Для порівняння зазначимо, що річні витрати на діяльність читальної зали публічної бібліотеки у середині XIX ст. становили, не враховуючи комплектування, не менше 30–50 руб., які також стягувалися, значною мірою, з передплатників. На рубежі XIX–XX ст., витрати на роботу публічної бібліотеки становили від декількох сотень до декількох тисяч рублів в залежності від розміру її книжкових фондів, типу і виду книгозбірні. У середньому бюджет міських та громадських книгозбірень, які не отримували ніякої допомоги від уряду, становив не більше 2–5 тис. руб. Річні витрати найбільших публічних бібліотек у зазначений час були від 12 до 20 тис. руб., з яких на комплектування виділялося приблизно 1,5 тис. руб. [25, с. 60–61]. Лише одиниці мали річний бюджет понад 20 тис. руб. Так, наприклад, у 1914 р. бюджет Харківської громадської бібліотеки становив 65 тис. руб. (з них 3,5 тис. руб. на купівлю книг і 2,5 тис.

руб. – періодики), Одеської міської публічної бібліотеки – 19,4 тис. руб. (на комплектування – 3 тис. руб.), Катеринославської міської громадської бібліотеки – приблизно 9,9 тис. руб. [25, с. 94–95].

Плата за користування книгами в публічних бібліотеках залежала від різних чинників: тривалості користування (протягом доби, 5-ти, 10-ти днів, двох тижнів, місяця тощо), новизни видання, терміну дії абонементу (на місяць, три місяці, півроку, рік), розряду (категорії) читача [7, с. 803]. Плата за читання, яка стягувалася з передплатників та інших категорій читачів публічних бібліотек, завжди була різною. Передплатників, як правило, розподіляли на три або чотири розряди в залежності від їхнього соціального стану та від того, скільки грошей вони платили за відвідування бібліотеки. У перший (найбільш дорогий) розряд входили дворяни, купці, чиновники вищих та середніх класів. Відповідно, для цієї групи читачів існували певні переваги, що стосувалися кількості книг, які можна було брати за одне відвідування; права першочерговості у можливості користування новими виданнями та журналами тощо. До другого розряду відносилися різночинці, чиновники нижчих класів, а до третього (або четвертого) розряду – незаможні громадяни. В залежності від приналежності особи до певного розряду, передплатники в бібліотеці мали різні права і обов'язки. Наприклад, у 1880–1890-х рр. передплатники Чернігівської громадської бібліотеки, яка була заснована у 1877 р., які, за статутом, вносили до бібліотечного фонду платню не менше двох рублів на рік, могли бути членами бібліотеки і приймати участь у її рішеннях. Згідно статуту книгозбірні з передплатників читального залу також бралась платня 2 руб. на рік або 20 коп. на місяць і 2 коп. за окреме відвідування. Передплатники зазначеної книгозбірні, які бажали брати книги додому, були поділені на чотири розряди. Представники 1-го розряду (поміщики, генерали, духовенство), які платили 8 руб. на рік або 80 коп. на місяць, мали право брати книги, нові і старі журнали у кількості 4 прим. за одне відвідування (у 1896 р. їх було 31 особа). Представники 2-го розряду, оплата яких за користування книгозбірнею становила 4 руб. на рік та 40 коп. на місяць, мали право брати книги і журнали у кількості 3 прим., як правило, після прочитання їх читачами 1-го розряду (у 1896 р. передплатників 2-го розряду в Чернігівській громадській бібліотеці було 132 особи). Передплатники 3-го розряду, оплата яких складала 3 руб. на рік або 30 коп. на місяць, мали право брати книги і журнали у кількості 2 прим. книг та один старий журнал (у 1896 р. їх було 80 осіб). Передплатники 4-го розряду, оплата яких на місяць становила 15 коп., мали право брати 1 книгу та 1 старий журнал (у 1896 р. їх було 64 особи) і були позбавлені права участі у загальних зборах читачів бібліотеки [27].

Книги та періодичні видання в Чернігівській громадській бібліотеці, здебільшого, давали на два тижні, але для сільських передплатників (народних вчителів, фельдшерів тощо) існували певні пільги, зокрема книги можна було брати на один місяць. Цікаво, що у вихідні й святкові дні читальня бібліотеки

відкривалась для «дарового читення», тобто користування бібліотечними послугами було безкоштовним. У статуті Чернігівської громадської бібліотеки було записано, що «все годовые подписчики, т.е. лица платившие по 2 руб. в год считаются членами Библиотеки и имеют право голоса наравне с членами-учредителями Библиотеки. Вносящие не менее 10 руб. в год имеют то преимущество, что могут требовать выписки в библиотеку какой-нибудь книги или современного издания, цена которого не превышает их взноса» [27]. Проте, лише чверть суми коштів для утримання бібліотеки складалася з внесків передплатників бібліотеки, решта надходила з пожертв членів-засновників та зібраних грошей від проведення концертів, лекцій, вистав любителів місцевого театру тощо.

У другій пол. 1890-х рр. видатний український громадський діяч, письменник, мовознавець і фольклорист Б. Грінченко (1863–1910), що вважав розбудову публічних, зокрема народних, бібліотек одним з найважливіших напрямів просвітницької діяльності, коли отримав у Чернігові посаду начальника відділу народної освіти, багато сил і часу приділяв впровадженню демократичних принципів роботи книгозбірні. Він також активно брав участь у керівництві Чернігівською громадською бібліотекою. Зокрема, Б. Грінченко запропонував, щоб читачі 4-го розряду, для того, щоб мати право брати участь у бібліотечних зборах, вносили б на 20 коп. більше, ніж раніше, проте в кредит. Це давало б можливість, за його словами, «і людям небагатим брати участь у справах бібліотеки». Також вчений-просвітник запропонував ввести новий розряд читачів з платнею лише 10 коп. щомісячно з правом одержання тільки однієї книжки, або старого журналу [28]. Втім, пропозиція Б. Грінченка не знайшла схвалення губернського керівництва. Як і раніше, передплатники 4-го розряду, які вносили менше двох рублів (а саме – 1 руб. 80 коп.) не мали права брати участі у зборах читачів бібліотеки. Місцева адміністрація не могла допустити, щоб представники незаможних прошарків суспільства, які складали 4-й розряд передплатників, брали участь в управлінні книгозбіренню. Чим більше бібліотека ставала популярною, чим більше вона набувала суспільного значення, тим більше недовіри і незадоволення вона викликала у місцевій адміністрації. Невдовзі Правління бібліотеки отримало від губернатора таке розпорядження: «Предлагаю правлению не назначать общих собраний впредь до особого моего распоряжения; ввиду неполучения мною журнала предыдущего заседания и ввиду допущенных на таковом обсуждении не подлежащих ведению его вопросов и произнесения речей, несоответствующих кругу ведомства; собрания библиотеки я не допускаю» [5, с. 183–184].

У багатьох городян такий складний стан справ у Чернігівській громадській бібліотеці викликав значну зацікавленість і став на деякий час найважливішою подією міста. Через кілька днів після заборони загальних зборів бібліотеки до лав її передплатників з правом брати участь у зборах записалося більше 200 чиновників різних відомств, щоб підвищити кількість голосів перших двох розрядів. Убачаючи у такій активності з боку адміністрації загрозу того, що

під час виборів Правління до нього можуть потрапити особи далекі від справ бібліотеки, передплатники 4-го розряду активно почали залучати до лав користувачів книгозбірні нових читачів, а деякі з них, хто мав змогу, переходили до 3-го розряду, який давав право брати участь у загальних зборах. Багато хто з них сплачував останні копійки, відмовляючи собі у найнеобхіднішому, аби тільки мати змогу відстояти тенденцію до демократизації бібліотеки. В усякому разі, ця справа мала позитивний результат, що відповідним чином знайшло відображення на підвищенні матеріального становища Чернігівської громадської бібліотеки. Окрім того, за рік кількість передплатників значно збільшилася і становила наприкінці XIX ст. більше тисячі осіб [5, с. 184–185].

На рубежі XIX–XX ст. відбулася нова хвиля зростання потягу до знань, до просвітництва і, відповідно, до відвідування бібліотек у осіб середніх та нижчих соціальних прошарків. Така тенденція призвела до того, що у публічних бібліотеках кількість передплатників 1-го розряду, відносно читачів інших розрядів, поступово зменшувалася. Кількість передплатників 2-го розряду збільшувалася досить повільно. Натомість кількість передплатників 3-го або 4-го розряду зростала у рази. Наприклад, у Чернігівській громадській бібліотеці вона зросла у 5 разів, а книговидача та відвідування збільшилися у 1,5 рази. Поступово змінювалося кількісне співвідношення показників соціального та професійного складу читачів, наприклад, відсоток землевласників, домовласників, рантьє, службовців вищого рангу зменшувався, а студентів, чиновників нижчих класів, дрібних торговців, військових, робітників – поступово збільшувався. Так, наприклад, у 1897 р. соціальний склад Чернігівської громадської бібліотеки мав такий вигляд: домовласники, землевласники, рантьє складали 13,5 %; службовці – 15,4 %; різночинці (кваліфіковані фахівці з різних спеціальностей) – 38,0 %; робітники – 17,3 %; молодь, що навчається – 12,5 %. Оскільки кількість відвідувань бібліотеки дітьми та учнями з року в рік збільшувалася, загальні збори Чернігівської громадської бібліотеки вирішили відокремити читачів, молодших за 15 років, від дорослих в особливу категорію і обслуговувати їх в окремому приміщенні [27].

У зв'язку з тим, що умови діяльності різних видів публічних бібліотек були неоднаковими, були відмінними кількісні, соціально-професійні, демографічні та інші характеристики передплатників. Так, наприклад, у деяких бібліотеках передплатники розподілялися на два розряди. Так, згідно §19 Додаткових правил і умов для читання книг у Житомирській російській публічній бібліотеці, затверджених Волинським губернатором М. Чертковим 3 лютого 1866 р., читачі книгозбірні (яка була заснована у тому ж році), розподілялися на передплатників 1-го розряду, які сплачували на рік 10 руб. або 5 руб. 50 коп. на півроку чи на місяць – 1 руб. та на передплатників 2-го розряду, які сплачували 6 руб., 3 руб. 50 коп. та 60 коп. відповідно. Однак, у звітах бібліотеки за 1867–1913 рр. часто йдеться мова про існування трьох категорій передплатників [20, с. 272–273]. Взагалі, відповідно до §2 Статуту російських публічних біб-

ліотек у Києві, Житомирі та Кам'янці-Подільському, затвердженого міністром внутрішніх справ статс-секретарем П. Валуєвим 5 липня 1865 р., особи, які щорічно сплачували не менше 5 руб., вважалися членами бібліотеки, а такі, що зробили одноразовий внесок у розмірі 100 руб., вважалися засновниками та користувалися правами почесних членів бібліотеки довічно. У редакції Статуту від 2 липня 1913 р. вже зазначалося, що членами бібліотеки ставали особи, які щороку сплачували 3 руб. Разом з тим, якщо особа не сплачувала відповідні грошові внески протягом двох років, її відраховували з числа членів книгозбірні. Було також передбачено безоплатну видачу книг додому за порукою одного з членів Розпорядчого комітету. Правила та умови такої видачі склалися зазначеним комітетом та затверджувалися губернатором.

На рубежі XIX–XX ст. у публічних бібліотеках число передплатників було нестабільним і мало з року на рік значні коливання. Наприклад, у Житомирській публічній бібліотеці їх кількість коливалася у межах 600–700 «годовых подписчиков». Так, у 1899 р. у зазначеній книгозбірні передплатниками були 702 особи, серед них 666 вносили заставу за читання книг вдома, а 36 мали змогу читати книги за порукою членів Розпорядчого комітету або іншої установи. У 1900 р. передплатниками бібліотеки були вже 697 осіб (662 особи користувалися книгами під заставу і 35 за порукою), у 1901 р. – 709 (689 і 20 відповідно), у 1902 р. – 692 (670 і 22), у 1903 р. – 595 (575 і 20) [20, с. 273]. У 1909 р. послугами книгозбірні користувався 621 передплатник, з яких першої категорії було 20 читачів, другої – 52, третьої – 549. Крім того, у 1909 р. передплатниками Житомирської публічної бібліотеки з оплатою у 15 коп. на місяць були приблизно 400 осіб, а кількість одноденних відвідувачів, які сплачували 5 коп. за користування фондами бібліотеки, коливалася від 120 до 150 читачів.

У Вінницькій міській публічній бібліотеці імені Гоголя (нині – Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека імені К. А. Тімірязєва), що була відкрита у 1907 р. і обслуговувала дорослих читачів всіх станів і звань (крім учнівської молоді і солдатів), передплатники надавали перевагу місячним абонементам. Найпопулярнішими були місячні абонементи за 25 коп. (32 % від кількості всіх читачів) та 30 коп. (60,9 %) [10, с. 20–21]. Перший давав право читати книги, журнали та газети у приміщенні бібліотеки або взяти 2 книги додому. Другий дозволяв брати 2 книги та журнал і читати їх протягом 3-х місяців. Показово, що за перший рік існування бібліотеки було придбано лише 3 річні абонементи, причому найдешевші – по 3 руб. Для отримання права користування книгами вдома залишали заставу 2–3 руб. за кожну книгу або журнал залежно від їхньої вартості (якщо вартість книги перевищувала встановлений розмір – читач доплачував відповідну суму). Додому літературу давали або під заставу, або під письмове поручительство від керівника закладу, де працював читач. Оплата за право користування виданнями вдома нараховувалась окремо на книги і періодику та залежала від терміну читання, а для періодики – і від терміну надходження до бібліотеки (так, за 2 книги потрібно

було платити 25 коп. на місяць, за 3 книги і новий журнал 60 коп. на місяць, стільки ж за журнал або газету окремо). Із суми застави відраховували штраф за несвоєчасно повернуті книги. Якщо книга (журнал) були втрачені або повернуті через місяць після встановленого терміну, штраф подвоювали. Орієнтація більшості читачів на щомісячні витрати у 25–30 коп. свідчить про те, що абонентам було важко виділяти відразу кілька рублів за річний абонемент. Водночас разові відвідування читальні (2 коп.) та разова видача літератури додому (5 коп.) також не були особливо популярними, адже за 1909 р. принесли бібліотеці лише 25 руб. 96 коп. Користування послугами читального залу за 2 коп. в день не залежало від кількості переглянутих видань. Передплатники, які платили 5 руб. річного внеску, користувалися читальним залом без обмежень, брали літературу додому на пільгових умовах. Кожному надавалась абонентська книжка, яка була одночасно читацьким квитком і формуляром для обліку отриманих книг. Більшість письменних городян не могла платити за бібліотечне обслуговування – основною перешкодою була застава у декілька рублів. Навіть дешевий місячний абонемент у 25–30 коп. запроваджував фінансовий ценз, адже треба було мати вільними 3–4 руб. на бібліотечні витрати впродовж року [10, с. 20–21]. Для порівняння зазначимо, що зарплата некваліфікованого робітника того часу становила 20–30 руб. на місяць, а за 3 руб. можна було купити 10 кг свинини або чоботи чи вихідну сорочку.

Нерідко оплата для вищого розряду передплатників була більшою у декілька разів, ніж для нижнього. При цьому передплатники вищих, найбільш дорогих розрядів могли отримувати свіжі журнали і книги, а найдешевших – тільки старі книги. Подібний розподіл відображав реальний факт диференціації читацької аудиторії. Отже, один тип передплатників бібліотек був орієнтований на нову сучасну літературу, на сучасні події, що відбувалися в науці, літературі, суспільному житті, а його представники, які читали свіжі журнали, нові наукові та філософські праці, прагнули до ідейного читання, що дає можливість формувати прогресивний світогляд. Представники іншого типу (службовці нижчих класів, робітники, прикажчики, студенти й учні різних навчальних закладів) читали переважно розважальну літературу. Робітники і селяни складали незначну кількість передплатників (принаймні – до поч. ХХ ст.). Як правило, учні старших класів гімназій та училищ повинні були надавати при оформленні абонементу дозвіл від свого керівництва на право читання у читальному залі. Кожен передплатник забезпечувався квитком, у якому позначалися назви виданих книг, час видачі та час, коли книга повинна бути повернута. Як правило, річні передплатники мали звання дійсних членів бібліотеки та брали участь у загальних зборах. Замовлення видань за абонементом додому відбувалося, здебільшого, лише за умови надання застави. За прострочення користування книгою брали пеню, за будь-які провинності та порушення правил бібліотеки передплатника штрафували. Проте, оплата за користування книгами, розмір пені, штрафів тощо в бібліотеках різних видів суттєво відрізнялися. Щоб стати,

наприклад, передплатником Севастопольської морської бібліотеки наприкінці XIX ст. необхідно було внести заставу – 15 руб. і річну платню – 7 руб. [9]. А оплата у Харківській громадській бібліотеці за першим розрядом становила 30 коп. на місяць за читання однієї книги, а за п'ять книг – 1 руб. 10 коп. [23, с. 68]. В цілому, передплатники зазначеної бібліотеки розподілялися на три розряди, кожний з яких давав право на отримання певної кількості книг за відповідну плату. Найбільш чисельним у Харківській громадській бібліотеці був перший розряд – 42 %, другий становив приблизно 30 %, третій – 28 % (цікаво, що 80 % осіб третього розряду були учні та студенти) [25, с. 95–96]. Наприкінці XIX ст. абонементом тут користувалися приблизно 700 передплатників, а читальню щорічно відвідувало майже 3000 читачів. Зазначимо, що у 1911 р. у Харківській громадській бібліотеці було 6244 читачів (63 % – учні та студенти), а у 1917 р. – 9799.

У Миколаївській громадській бібліотеці (нині – Миколаївська ОУНБ), що була заснована у 1881 р., за користування абонементом брали платню 30 коп. на місяць із правом одержання додому однієї книги та 50 коп. – із правом одержання двох книг. Також вносилася застава на випадок втрати книги – один або два руб. відповідно. Надалі сума застави зростала. Річний читацький квиток, що надавав право відвідувати читальний зал і одержувати на абонементі дві книги без застави, коштував 5 руб., на півроку – 3 руб. Користування книгами та періодикою в читальному залі було безкоштовним. З 1894 р. Миколаївська громадська бібліотека перейшла у нове приміщення і не мала достатніх коштів для утримання навіть читальні і тому змушена була ввести плату за читання книг у читальному залі: 5 коп. у день або 30 коп. на місяць [6, с. 84]. Членами бібліотеки вважалися такі, що заплатили за річний читацький білет, а почесними членами – ті, хто «пожертвував» на потреби книгозбірні не менше 50 руб. У 1882 р. кількість передплатників Миколаївської громадської бібліотеки складала 300 осіб, у 1892 – 443 [2, с. 168]. Загальні збори члени бібліотеки проводили, як правило, двічі на рік. Згідно звіту про роботу Миколаївської громадської бібліотеки, розглянутому на загальних зборах членів бібліотеки 27 листопада 1888 р., прибутки, отримані з початку року, склали 2621 руб. 85 коп.; видатки – 2518 руб., 23 коп.; безкоштовну читальню бібліотеки відвідали 35367 осіб, з них – 29507 чоловіків, 3050 жінок, 2810 дітей; щомісяця сплачували абонемент 975 передплатників, щороку – 61. На 1 січня 1897 р. книжковий фонд бібліотеки складав 4734 назви (5952 томи), кількість членів бібліотеки – 192 особи, кількість «місячних передплатників» за минулий рік становила приблизно 1000 осіб, читальню відвідали 859 осіб, з них 719 чоловіків та 140 жінок (безкоштовно – 441 особа, за платню – 418 осіб, кількість відвідувань – 14859). У 1897 р. число членів бібліотеки становило 181, «місячних передплатників» (абонентів) було 1065, читачами було взято 3428 абонентських білетів на одну книгу та 2031 – на 2 книги, читальню відвідали 912 осіб, з них безкоштовно 444. З 1 січня 1898 р. вартість членського внеску було збільшено до 6 руб. на рік

[19]. Крім плати за читання, у бібліотеці брали з передплатників значні кошти під заставу. Отже, плата за користування абонементом була посиленою лише для заможних мешканців міста. Проте, майже 10 % загальної кількості читачів, з дозволу дирекції, користувалися бібліотекою безкоштовно. У листопаді 1906 р. дирекція бібліотеки дозволила видавати учням середнього технічного училища книги без застави, під поручительство директора навчального закладу. На початку ХХ ст. у зазначеній книгозбірні було 3488 читачів, а її книжковий фонд становив 50 тис. книг [9]. У 1900 р. Миколаївська громадська бібліотека, за прикладом інших публічних бібліотек, відкрила окремий філіал у місті, де плата за читання становила: 30 коп. за одну книгу, у читальні – 3 коп. на день, 20 коп. у місяць, 2 руб. на рік. Проте, кількість передплатників була невеликою і становила від 20 до 50 осіб [6, с. 88]. У 1905 р. плата за читання однієї книги у філіалі бібліотеки була знижена до 10 коп., а користування читальним залом зробили безкоштовним. Кількість відвідувачів і передплатників значно зросла (у 1907 р. – 215 передплатників, майже стільки ж, скільки у головній установі). У 1914 р. у Миколаївській громадській бібліотеці було 584 передплатників. Місячний внесок за читання в бібліотеці становив 20, 30, 40 коп. для чиновників, а для службовців – 10, 15, 20 коп. За абонементом давали не більше 3-х книг, у тому числі – одного номера журналу. Термін користування літературою був не більше 20 днів [6, с. 92].

У скрутні часи революцій 1917 р. та на початку 1920-х рр. для передплатників Миколаївської громадської бібліотеки збільшилася застава на книги, що надавалися додому. У вересні 1918 р. на засіданні дирекції було прийнято рішення про підвищення плати за читання 1 книги на місяць до 1 крб., вартість дитячого абонементу лишилася незмінною – 10 коп. У березні 1919 р. на засіданні дирекції було вирішено знову підвищити вартість видачі книг: за читання 1 книги на місяць для дорослих – 2 крб., для дітей – 1 крб. 50 коп. У 1920 р. застава на одну книгу збільшилася для жителів міста з 50 до 200 крб. і з 250 до 500 крб. для приїжджих (щодо підвищення вартості послуг, слід враховувати наслідки інфляції під час громадянської війни). Запис до бібліотеки здійснювався тільки при наявності посвідчення особи. У 1919 р. Миколаївська громадська бібліотека нараховувала, як зазначалося у документах, 3745 передплатників (читачів), з них – 520 дітей. У 1921 р. передплатників було 6153, у тому числі дітей – 1759. За родом занять читачі розподілялися таким чином: учні – 1937, вчителі – 382, духівництво – 3, військові – 413, державні службовці – 1548, медики – 194, техніки – 232, юристи – 45, співробітники газет – 15, художники – 66, «службовці-землевласники» – 18, торговці – 123, ремісники – 257, майстрові – 153, робітники – 57, домогосподарки – 140 та особи без занять – 182 [19].

Однією з найбільших публічних книгозбірень України другої пол. ХІХ – поч. ХХ ст. була Київська російська публічна бібліотека (з 1891 р. – Київська міська публічна бібліотека). Так, наприклад, у 1877 р. тут було 2247 читачів

[13, с. 42–43]. З другої половини 1896 р. денна плата за бібліотечні послуги, що раніше становила 10 коп., була замінена на 2 коп. за одне відвідування, внаслідок чого кількість відвідувань у 1897 р. зросла з 9457 до 19443. З цього періоду ситуація почала докорінно змінюватися і поступово у передплаті перевага надавалася разовим квиткам, що може свідчити про те, що більшість читачів були особами незаможними. Починаючи з 1901 р., коли для удосконалення статистики кожен передплатник отримував «именной входной билет на целый год», кількість читачів зросла до 3324, у 1902 р. – до 4877. У 1910 р. їх кількість зросла до 7462, а у 1912 р. – до 13 тис. осіб [13, с. 81–82].

Про соціально-професійний склад передплатників Київської міської публічної бібліотеки у перші 35 років її діяльності через неповноту і недосконалість бібліотечної статистики, на жаль, можна говорити досить умовно, оскільки бібліотекарі не визначали категорії відвідувачів бібліотеки, а лише обліковували їх за різними соціальними ознаками (професійними, освітніми, майновими) та за званнями (титулами). Умовність поділу на читацькі групи все ж таки дає уявлення про основні категорії передплатників бібліотеки. Наприкінці XIX ст. найчисельнішу групу (від 42 % до 58 %) серед передплатників складали студенти та учні різних навчальних закладів міста. Всі інші групи користувачів відчутно поступалися їм своєю чисельністю. Загалом серед передплатників книгозбірні домінували насамперед представники освічених верств населення (лікарі, професори, вчителі, військові та інші представники різночинної інтелігенції). Передплатниками бібліотеки були й представники робітничих професій – ремісники, майстри, робітники, але їх чисельність була досить малою. Помітні зміни відбувалися у динаміці кількості передплатників за читацькими категоріями з 1914 р. Так, наприклад, кількість читачів-військових збільшилася в чотири з половиною рази у порівнянні з довоєнним періодом і становила приблизно 8 % від загальної кількості читачів. Кількість відвідувачів інженерно-технічних спеціальностей хоча й зросла незначним чином, складала майже 7 %. В той же час серед передплатників бібліотеки зменшився відсоток дворян та осіб духовного звання. Жінки виділялися в окрему категорію відвідувачів бібліотеки і наприкінці XIX ст. їх частка коливалася у межах 4–8 % від загальної кількості передплатників. Протягом 1901–1917 рр. кількість жінок-читачів зросла у декілька разів у порівнянні з попереднім періодом і становила приблизно 25–30 % від загальної кількості читачів. Ця тенденція була пов'язана не тільки з мобілізацією чоловіків на військову службу, а й з розширенням процесів емансипації жінок (розвитком жіночої освіти, підвищенням ролі жінок в суспільстві та виробництві, розширенням їх соціальних прав) [13, с. 81–82].

Право безкоштовного користування послугами Київської міської публічної бібліотеки мали лічені одиниці. Таких «бесплатных подписчиков» на поч. XX ст. у різні роки було від 5 до 34. Вони отримували це право на підставі дозволів, що надавав Розпорядчий комітет бібліотеки строком на один рік за підсумками розгляду відповідних заяв і клопотань, тобто в індивідуальному

порядку, з урахуванням тих чи інших чинників (сирітство, нужденність прохача, політичні міркування тощо). Здебільшого, таке право надавалось деяким студентам, вчителям міських училищ та ін. Проте з початком Першої світової війни у бібліотеці право безкоштовного відвідування і читання було запроваджено для всіх категорій учнів і студентів, що значно підвищило відсоток цієї категорії читачів у порівнянні з іншими передплатниками. Крім дворянства та чиновництва, що було головним споживачем книг у сер. XIX ст., контингент читаючої публіки поступово зростав за рахунок викладачів і студентів, різночинної інтелігенції, купців, промисловців, міщан та інших верств суспільства. На початку XX ст. найчисельнішу групу серед передплатників публічних бібліотек становили студенти та учні середніх навчальних закладів – приблизно від 35 до 50 %; викладачі, спеціалісти та держслужбовці становили приблизно 20–30 %; лікарі, юристи, представники творчих професій становили 6–10 %; духовенство, представники торгівлі – приблизно 5–6 %; ремісники, майстри, робітники, кухарі та ін. становили 6–10 % від загальної кількості читачів.

Проте, у багатьох бібліотеках існували певні особливості щодо форм бібліотечного обслуговування та соціально-професійної складової передплатників. Наприклад, в Одеській міській публічній бібліотеці, що була заснована у 1829 р. (нині – Одеська національна наукова бібліотека), де більшість читачів протягом другої пол. XIX ст. становила молодь, яка цікавилася, як правило, белетристикою, за новими правилами 1891 р., затвердженими міською управою, вихованці початкових та середніх навчальних закладів (загалом, молодь до 16 років) не допускалися у бібліотеку. Не дозволялося також входити до бібліотеки без читацького квитка, що практикувалося у попередні роки. Читачі обслуговувалися книгами лише в приміщенні книгозбірні – додому бібліотечні книги не надавалися [6, с. 56]. В цілому, подібно до інших бібліотек того часу, зазначена книгозбірня обслуговувала переважно представників заможних верств суспільства. Загальна кількість читачів у 1900 р. становила 6791 осіб. У зазначеному році було зареєстровано 900 нових передплатників (з них 65 жінок). Окрім того, продовжували діяти 2600 читацьких квитків (абонементів), що були видані продовж двох попередніх років.

Отже, термін «передплатник» спочатку використовували, здебільшого, по відношенню до власників абонементу, що давав право користуватися книгами вдома, особливо для тих, хто мав це право протягом року (звідси, семантична спорідненість понять «абонент», як власник абонементу та «передплатник»), а «читачами» називали тих, хто користувався (часто – безкоштовно) послугами читальної зали. На поч. XX ст. у правилах деяких повітових публічних бібліотек зазначалося, що читачі, які не є почесними чи дійсними членами або передплатниками книгозбірні, могли користуватися її послугами, якщо платили певну невелику суму грошей за бібліотечні послуги (як правило, приблизно 1–1,5 руб. на рік або 10–20 коп. на місяць чи 2–5 коп. за одне відвідування). Тобто, ще на поч. XX ст. відбувалося певне протиставлення між передплатни-

ками і «звичайними» читачами бібліотеки, які складала, здебільшого, нижчий розряд відвідувачів книгозбірень і які не були членами бібліотеки. Окрім того, у звітах багатьох публічних книгозбірень зазначалися категорії передплатників за терміном користування, тобто враховувалися передплатники, в першу чергу, річні, піврічні, на квартал та на місяць. Окремо підраховували читачів з меншим терміном користування бібліотечними послугами. Однак, на рубежі XIX–XX ст. термін «передплатник» все частіше почали використовувати у значенні поняття «читач».

Після 1917 р., з встановленням Радянської влади та розгортанням соціалістичного будівництва в бібліотечній справі, використання терміну «передплатник» все більше поступалося вживанню поняття «читач». Як зазначає М. Дворкіна, з 1917 р. термін «передплатник», практично, не вживався [7, с. 803]. Проте, в залежності від регіону, типу та виду бібліотеки, в різних книгозбірнях це відбувалося не одночасно, що можна прослідкувати на прикладі розвитку Олександрівської міської громадської бібліотеки Катеринославської губернії (нині – Запорізька ОУНБ), що була заснована у 1904 р. Зазначимо, що на початку своєї діяльності у книгозбірні була встановлена мінімальна плата за користування виданнями в бібліотеці або вдома не менше як 3 руб. на рік. Членами бібліотеки вважалися всі річні передплатники (абоненти), а також особи, що зробили разовий внесок у розмірі не менше 100 руб. (такі особи набували статус довічних членів книгозбірні). Кількість передплатників в зазначеній бібліотеці до 1917 р. стабільно зростала: у 1908 р. їх було 160, у 1909 – 462, у 1910 – 931, у 1911 – приблизно 1000 постійних читачів [1, арк. 54].

У 1921 р. Олександрівськ було перейменовано у Запоріжжя. У цей час Олександрівську міську громадську бібліотеку перейменовано у Центральну міську робітничу бібліотеку. Втім, читачів протягом 1920-х рр. тут продовжували називати передплатниками. У цей період їхня кількість була нестабільною (у межах декількох сотень). Користування бібліотечними послугами було також платним: розмір оплати коливався від 5 коп. до 1 крб. на місяць і залежав від соціального стану передплатників. Наприклад, у 1925 р. робітники платили по 5 коп., службовці – 15 коп. Були й винятки: безробітні, червоноармійці та комсомольці не вносили взагалі ніякої плати. Пізніше платити стали й безробітні (наприклад, у 1929 р. вони платили по 5 коп.), а грошові внески робітників почали залежати від їх заробітної плати. Найбільшу суму (1 крб. сріблом) вносили читачі, що не були членами профспілок. Платили й діти – по 15 коп. Від плати були звільнені лише ті діти, батьки яких одержували заробіток менше 50 крб. [8].

У першій половині 1920-х рр. багато регіональних та місцевих ревкомів ухвалили рішення про введення плати за користування бібліотечними послугами. Плата за користування книгами встановлювалася губернськими відділами народної освіти. Здебільшого, вона була приблизно 30 коп. за абонемент на користування однією книгою для учнів і трудового населення та 50 коп. сріблом

для нетрудового населення («непманів»). Плата за абонемент, розмір застави, штрафів тощо залежали від соціального стану відвідувачів. Червоноармійці й інваліди користувалися книгами безкоштовно. У багатьох сільських бібліотеках плату за користування бібліотечними послугами не вводили. Кількість читачів, що мали право безкоштовно користуватися бібліотечними послугами була досить великою, наприклад у м. Запоріжжя у сер. 1920-х рр. їх частка складала приблизно 30 % від загальної кількості відвідувачів (у 1925 р. з 270 відвідувачів першої районної бібліотеки їх було 90, з 591 читача другої районної книгозбірні – 230) [11, с. 13].

Отже, як у Російській імперії, так і в Радянському Союзі (де плата за користування послугами публічних бібліотек була відмінена у 1930-х рр.), вартість бібліотечного обслуговування була завжди диференційованою в залежності від категорій (розрядів) передплатників (читачів), від їх матеріального стану та соціального статусу. Таким чином, оплата за користування послугами бібліотеки відображала реальну соціальну (до Жовтневої революції 1917 р. – стану) нерівність і змінювалася відповідно до соціально-політичних змін у суспільстві. Від рівня плати за користування бібліотечними послугами залежали кількість, новизна і вартісна цінність виданих книг. Кількість виданих книжок (здебільшого, від однієї до чотирьох книг) залежала від вартості абонементу. Загалом, у різних публічних бібліотеках в залежності від розряду передплатника оплата за бібліотечні послуги коливалася від 15 коп. до декількох рублів на місяць. Сума оплати за бібліотечні послуги визначала рівень доступності передплатника до відповідної інформації, до певного типу і виду видань, що розподілялися за такими критеріями як новизна книги чи журналу, зміст видання, його популярність, актуальність тощо. Проте, для більшості читачів публічних бібліотек було неприйнятним навіть невисока оплата за користування бібліотечними послугами, зокрема надання застави. Обурювала також різниця в оплаті по відношенню до різних розрядів передплатників, так само, як і різний підхід по відношенню до читачів абонементу та читального залу. Втім, як у Російській імперії, так і в період Радянської влади у 1920-х рр., існували безкоштовні публічні бібліотеки та різні форми надання безкоштовних бібліотечних послуг для окремих категорій передплатників (читачів). З розвитком демократичних відносин у суспільстві книжкові фонди бібліотек поступово ставали все більш доступними для читачів різних соціальних груп. Все більше поширювалися безкоштовні форми бібліотечного обслуговування для різних прошарків населення та представників різних соціальних станів. Відповідно і термін «передплатник» поступово втрачав свою смислову ознаку, пов'язану з оплатою послуги та все частіше при використанні замінювався поняттям «читач», що остаточно вкоренилося на рубежі 1920–1930-х рр. доки цей термін остаточно не вийшов з суспільного ужитку.

Список використаної літератури:

1. Державний архів Запорізької області. – Ф–24. – Оп. 1. – Спр. 281 (Отчёт Александровской городской общественной библиотеки за 1911 год). – Арк. 54–59. – Відомості доступні також через Інтернет: <https://bit.ly/2TRC7Qp> (дата звернення: 21.03.2019).
2. *Абрамов К. И.* История библиотечного дела в СССР : учеб. для библиотеч. фак. ин-тов культуры, пед. вузов и ун-тов / К. И. Абрамов. – М. : Книга, 1980. – 352 с.
3. *Абрамов К. И.* Коммерческие библиотеки / К. И. Абрамов // Библиотечная энциклопедия. – М. : Пашков дом, 2007. – С. 514–515.
4. *Абрамов К. И.* Читатели публичных библиотек России в первой половине XIX в. / К. И. Абрамов // Библиотековедение. – 2001. – № 2. – С. 60–68.
5. *Алиференко І.* Духовна скарбниця / І. Алиференко // Літ. Чернігів : щокв. мист. журн. літ. спілки «Чернігів». – 2017. – № 3. – С. 183–189. – Відомості доступні також через Інтернет: URL: <https://bit.ly/2HQuy26> (дата звернення: 21.03.2019).
6. *Бородіна Г. Г.* Мережа бібліотек Півдня України: формування та тенденції розвитку (XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» / Г. Г. Бородіна. – Київ, 2003. – 221 с.
7. *Дворкина М.* Подписчик / М. Дворкина // Библиотечная энциклопедия. – М. : Пашков дом, 2007. – С. 803.
8. *Ізюмова Л. Ф.* Запорізька обласна універсальна наукова бібліотека [Електронний ресурс] / Л. Ф. Ізюмова // Українська бібліотечна енциклопедія / Нац. б-ка України ім. Ярослава Мудрого. – Електрон. дані. – Україна, 2017, 20 верес. – Режим доступу: <https://bit.ly/2CsqG5c> (дата звернення: 21.03.2019). – Загол. з екрана.
9. *Кароева Т. Р.* Про здатність публичних бібліотек Подільської губернії задовольняти читацький попит населення на початку XX ст. / Т. Р. Кароева // Бібліотечна справа на Поділлі: історія і сучасність : матеріали наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 21 черв. 2016 р.). – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 19–26.
10. *Козлова І.* Розвиток бібліотечної справи на Запоріжжі в 20-ті роки XX ст. / І. Козлова // Бібл. краєзнавство. – Запоріжжя, 2000. – Вип. 2 : Матеріали краєзнавчих читань. – С. 12–15.
11. *Лісова І.* Комерційні бібліотеки [Електронний ресурс] / І. Лісова // Українська бібліотечна енциклопедія / Нац. б-ка України ім. Ярослава Мудрого. – Електрон. дані. – Україна, 2017, 5 груд. – Режим доступу: <https://bit.ly/2YdA7Af> (дата звернення: 21.03.2019). – Загол. з екрана.
12. Літопис Національної парламентської бібліотеки України / П. Б. Гапченко, С. Л. Зворський, Л. М. Любаренко, О. О. Мастипан. – Київ, 1996. – Ч. 1 : 1866 – лют. 1917 р. – 137 с.
13. *Лучка Л.* Від Публічної до Миської громадської: сторінки історії Дніпропетровської обласної універсальної наукової бібліотеки [Електронний ресурс] / Л. Лучка // Дніпропетров. галерея – все о городе : проект. – Електрон. дані. – Україна, 1999–2019. – Режим доступу: <https://bit.ly/2Fq564q> (дата звернення: 21.03.2019). – Загол. з екрана.
14. *Лучка Л.* Перші бібліотеки Катеринослава / Л. Лучка // Придніпров'я : іст.-краєзнав. дослідж. – 2015. – Вип. 13. – С. 146–153.
15. *Мальована Т. Г.* Нікопольська міська бібліотека: історія і сучасність [Електронний ресурс] / Т. Г. Мальована // Нікополь : бібл.-інформ. центр «Слово». – Електрон. дані. – Україна, 2010, 23 верес. – Режим доступу: <https://bit.ly/2FhAaSW> (дата звернення: 21.03.2019). – Загол. з екрана.
16. *Матвеев М. Ю.* Публичные и народные библиотеки в Российской империи в 1850–1860-х гг. / М. Ю. Матвеев // Вестн. Санкт-Петерб. гос. ин-та культуры. – 2012. – № 4(13). – С. 114–121.
17. *Медведева О. В.* Первые библиотеки Тамбовского края / О. В. Медведева // Библиосфера. – 2013. – № 3. – С. 18–22.
18. *Мельник М.* До 135-ї річниці Миколаївської міської громадської бібліотеки [Електронний ресурс] / М. Мельник // Держ. архів Миколаїв. обл. : офіц. сайт. – Електрон. дані. – Україна, 2019. – Режим доступу: <https://bit.ly/2HzDCvL> (дата звернення: 21.03.2019). – Загол. з екрана.
19. *Приймак І. М.* Книжковий фонд та читачі Житомирської публічної бібліотеки (1866–1910 рр.) / І. М. Приймак // Рукоп. та кн. спадщина України. – 2014. – Вип. 18. – С. 267–277.
20. *Радзівіло А. А.* З історії публичних бібліотек України у другій половині XIX – першому десятиріччі XX ст. (з архівних матеріалів) / А. А. Радзівіло // Історія бібл. справи в Україні. – Київ, 1995. – Вип. 1. – С. 9–15.
21. *Рейтблат А. И.* От Бовы к Бальмонту и другие работы по исторической социологии русской литературы / А. И. Рейтблат. – М. : Новое лит. обозрение, 2014. – 410 с.

22. Рубакин Н. А. Этюды о русской читающей публике / Н. А. Рубакин // Рубакин Н. А. Избранное : в 2 т. – М. : Книга, 1975. – Т. 1. – С. 35–104.
23. Русов А. А. Описание Черниговской губернии : в 2 т. / А. А. Русов. – Чернигов : Тип. Губ. Земства, 1899. – Т. 2. – 327 с.
24. Історія бібліотеки [Електронний ресурс] // Миколаїв. обл. універс. наук. б-ка. – Електрон. дані. – Україна. – Режим доступу: <http://reglibrary.mk.ua/index.php/istoriya> (дата звернення: 21.03.2019). – Загол. з екрана.
25. Сєдих В. В. Історія бібліотечної справи в Україні : навч. посіб. / В. В. Сєдих. – Харків : ХДАК, 2013. – 213 с.
26. Симони П. К. Книжная торговля в Москве XVIII–XIX ст. Московские книгопродавцы Кольчугины в их книготорговой деятельности и в бытовой обстановке / П. К. Симони. – Л. : Ленингр. о-во библиофилов, 1927. – 94 с.
27. Становлення першої громадської бібліотеки губернії [Електронний ресурс] // Сектор інформації Чернігів. обл. універс. наук. б-ки ім. В. Г. Короленка. – Електрон. дані. – Україна, 2012, 6 берез. – Режим доступу: <https://bit.ly/2HRnAgb> (дата звернення: 21.03.2019). – Загол. з екрана.
28. Становлення першої громадської бібліотеки Чернігівської губернії [Електронний ресурс] // Відділ наук. інформації та бібліографії Чернігів. обл. універс. наук. б-ки ім. В. Г. Короленка. – Електрон. дан. – Україна, 2013, 16 лип. – Режим доступу: <https://bit.ly/2TUpKAZ> (дата звернення: 21.03.2019). – Загол. з екрана.

References

- [1]. Derzhavnii arkhiv Zaporizkoi oblasti [State Archives of Zaporizhzhya Region]. Fund 24. Inventory 1. Dossier 281, pp. 54–59. Available at: <https://bit.ly/2TPC7Qp>.
- [2]. Abramov K. I. *Istoriia bibliotchnogo dela v SSSR [History of librarianship in the USSR]*. Moskva, 1980, 352 p.
- [3]. Abramov K. I. Kommercheskie biblioteki [Commercial Libraries]. *Bibliotchnaia entsiklopediia [Librarian Encyclopedia]*. Moskva, 2007, pp. 514–515.
- [4]. Abramov K. I. Chitateli publicnykh bibliotek Rossii v pervoi polovine XIX veka [Readers of public libraries in Russia in the first half of the 19 century]. *Bibliotekovedenie [Librarianship]*. 2001, no 2, pp. 60–68.
- [5]. Aliferenko I. Dukhovna skarbnitsia [Spiritual treasury]. *Literaturnyi Chernihiv [Literary Chernihiv]*. 2017, no 3, pp. 183–189. Available at: <https://bit.ly/2HQay26>.
- [6]. Borodina H. H. *Merezha bibliotek Pivdnia Ukrainy: formuvannia ta tendentsii rozvytku (XIX – pochatok XX st.) [Network of Libraries of the South of Ukraine: Formation and Development Trends (XIX – early XX centuries)]*. Kiev, 2003. 221 p.
- [7]. Dvorkina, M. Podpischik [Subscriber]. *Bibliotchnaia entsiklopediia [Librarian Encyclopedia]*. Moskva, 2007. p. 803.
- [8]. Iziiumova, L. F. Zaporizka oblasna universalna naukova biblioteka [Zaporizhzhya Oblast Universal Scientific Library]. *Ukrainska bibliotchna entsyklopediia [Ukrainian Librarian Encyclopedia]*. 2017, 20 veresenia. Available at: <https://bit.ly/2CxqG5c>.
- [9]. Istoriia biblioteki [History of the library]. *Mykolaivska oblasna universalna naukova bibiloteka [Mykolaiv Regional Universal Scientific Library]*. Available at: <http://reglibrary.mk.ua/index.php/istoriya>.
- [10]. Karoieva T. R. Pro zdattnist publicnykh bibliotek Podilskoi hubernii zadovolniaty chytatskyi popyt naselennia na pochatku XX st. [About the ability of public libraries in the Podillya province to meet the reader's demand of the population at the beginning of the XX century.]. *Bibliotchna sprava na Podilli: istoriia i suchasnist: materialy naukovy-praktychnoi konferentsii, m. Kamianets-Podilskyi, 21 chervnia 2016 r. [Library science in Podillia: history and modernity: materials of the scientific and practical conference, Kamianets-Podilskyi, 21 June, 2016]*. Kamianets-Podilskyi, 2016, pp. 19–26.
- [11]. Kozlova I. Rozvytok bibliotchnoi spravy na Zaporizhzhzi v 20-ti roky XX storichchia [The development of the library business in Zaporozhye in the 20 years of the 20th century]. *Bibliotchno kraieznavstvo [Librarian country study]*. Zaporizhzhia, 2000, vol. 2: Materialy kraieznavchykh chytan [Materials of country study readings], pp. 12–15.
- [12]. Lisova I. Komertsini biblioteki [Commercial Libraries]. *Ukrainska bibliotchna entsyklopediia [Ukrainian Librarian Encyclopedia]*. 2017, 5 hrudnia. Available at: <https://bit.ly/2CxqG5c>.
- [13]. Hapchenko P. B., Zvorskyi S. L., Liubarenko L. M., Mastypan O. O. *Litopys Natsionalnoi parlamentskoj biblioteki Ukrainy [Chronicle of the National Parliamentary Library of Ukraine]*. Kiev, 1996, part. 1, 137 p.

- [14]. Luchka L. Vid Publichnoi do Miskoi hromadskoi: storinky istorii Dnipropetrovskoi oblasnoi universalnoi naukovoï biblioteky [From Public to City Public: History pages of Dnipropetrovsk Oblast Universal Scientific Library]. *Dnepropetrovskaya galereya – vse o gorode [Gallery of Dnipropetrovsk – all about the city]*. Ukraine, 1999–2019. Available at: <https://bit.ly/2Fq564q>.
- [15]. Luchka L. Pershi biblioteki Katerynoslava [The first libraries of Yekaterinoslav]. *Prydniprovia [Prydniprovia]*. 2015, vol. 13, pp. 146–153.
- [16]. Malovana T. H. Nikopolska miska biblioteka: istoriia i suchasnist [Nikopol City Library: History and Modernity]. *Nikopol: Bibliotchno-informatsiinyi tsentr «Slovo» [Nikopol: the library and information center «Slovo»]*. 2010, 23 veresenia. Available at: <https://bit.ly/2FhAaSW>.
- [17]. Matveev, M. Yu. Publichnye i narodnye biblioteki v Rossiiskoi imperii v 1850–1860-kh gg. [Public and folk libraries in the Russian Empire in the 1850–1860's.]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo instituta kultury [Bulletin of Saint Petersburg State University of Culture]*. 2012, no 4(13), pp. 114–121.
- [18]. Medvedeva O. V. Pervye biblioteki Tambovskogo kraia [The first libraries of the Tambov region]. *Bibliosfera [Bibliosphere]*. 2013, no 3, pp. 18–22.
- [19]. Melnyk M. Do 135-i richnytsi Mykolaivskoi miskoi hromadskoi biblioteky [To the 135th anniversary of the Mykolayiv City Public Library]. *Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti [State Archives of Mykolayiv Region]*. Ukraine, 2019. Available at: <https://bit.ly/2HzDCvL>.
- [20]. Pryimak I. M. Knyzhkovyi fond ta chytachi Zhytomyrskoi publichnoi biblioteky (1866–1910 rr.) [Book fund and readers of the Zhytomyr public library (1866–1910 biennium)]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]*. 2014, vol. 18, pp. 267–277.
- [21]. Radzivilo A. A. Z istorii publichnykh bibliotek Ukrainy u druhii polovyni XIX – pershomu desiatyrichchi XX st. (z arkhivnykh materialiv) [From the history of public libraries of Ukraine in the second half of the nineteenth and first decades of the twentieth century (from archival materials)]. *Istoriia bibliotchnoi spravy v Ukraini [History of librarian science in Ukraine]*. Kiev, 1995, vol. 1, pp. 9–15.
- [22]. Reitblat A. I. *Ot Bovy k Balmontu i drugie raboty po istoricheskoi sotciologii russkoi literatury [From Bova to Balmont and other works on the historical sociology of Russian literature]*. Moskva, 2014, 410 p.
- [23]. Rubakin N. A. Etiudy o russkoi chitaiushchei publike [Etudes about the Russian reading public]. Rubakin N. A. *Izbrannoe [Selected writings]*. Moskva, 1975, t. 1, pp. 35–104.
- [24]. Rusov A. A. *Opisanie Chernigovskoi gubernii [Description of the Chernigov province]*. Chernigov, 1899, t.342. 327 p.
- [25]. Ciedykh V. V. *Istoriia bibliotchnoi spravy v Ukraini [The history of library business in Ukraine]*. Kharkiv, 2013, 213 p.
- [26]. Simoni P. K. *Knizhnaia trgovlia v Moskve XVIII–XIX stoletii. Moskovskie knigoprodavtsy Kolchuginy v ikh knigotorgovoi deiatelnosti i v bytovoi obstanovke [Book trade in Moscow XVIII-XIX centuries. Moscow book sellers Kolchuginy in their bookselling activities and in the domestic setting]*. Leningrad, 1927, 94 p.
- [27]. Stanovlennia pershoi hromadskoi biblioteky hubernii [The formation of the first public library of the province]. *Sektor informatsii Chernihivskoi oblasnoi universalnoi naukovoï biblioteky imeni V. H. Korolenka [Information division of Chernihiv Regional Universal Scientific Library named after V. H. Korolenko]*. 2012, 6 bereznia. Available at: <https://bit.ly/2HRnAgb>.
- [28]. Stanovlennia pershoi hromadskoi biblioteky Chernihivskoi hubernii [Formation of the first public library of Chernihiv province]. *Viddil naukovoï informatsii ta bibliohrafiï Chernihivskoi oblasnoi universalnoi naukovoï biblioteky imeni V. H. Korolenka [Department of scientific information and bibliography of Chernihiv Regional Universal Scientific Library named after V. H. Korolenko]*. 2013, 16 lypnia. Available at: <https://bit.ly/2TYpKAZ>.

Надійшла 03.01.2019 р.

Соколов В. Ю.,

кандидат исторических наук, главный библиотекарь
Национальной парламентской библиотеки Украины
ул. М. Грушевского, 1, г. Киев, 01008, Украина
тел.: (044) 278 85 12
e-mail: socolv@i.ua

ПОДПИСЧИКИ ПУБЛИЧНЫХ БИБЛИОТЕК И СТОИМОСТЬ БИБЛИОТЕЧНЫХ УСЛУГ В УКРАИНЕ В СЕРЕДИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX В.

Анализируются семантические признаки термина «подписчик» и особенности его использования в библиотечной деятельности в Украине в сер. XIX – нач. XX в. Охарактеризованы основные исторические факторы, повлиявшие на формирование содержания данного понятия, в частности в связи с развитием деятельности коммерческих библиотек. Автор предложил определение термина «подписчик» на основе изучения специфики его использования в публичных библиотеках и анализа оплаты библиотечных услуг. Исследуются также особенности формирования и тенденции развития стоимости оплаты за пользование изданиями в публичных библиотеках указанного периода.

Ключевые слова: публичные библиотеки, коммерческие библиотеки, история библиотек, читатель, подписчик, читателеведение, библиотечные услуги, библиотечное дело XIX – нач. XX вв., Украина.

Sokolov V. Yu.,

Candidate of Historical Sciences (Ph. D.),
Chief Librarian National Parliamentary Library of Ukraine
1 M. Hrushevskoho St., Kyiv, 01008, Ukraine
tel.: (044) 278 85 12
e-mail: socolv@i.ua

SUBSCRIBERS TO PUBLIC LIBRARIES AND THE COST OF LIBRARY SERVICES IN UKRAINE IN THE MIDDLE OF THE XIX – EARLY XX CENTURY

Summary

In the article by Viktor Sokolov entitled «Subscribers of public libraries and the value of library services in Ukraine in the mid XIX – early XX centuries» were described the formation and evolution of such a category of readers of public libraries as «subscriber». During the specified period were analyzed the formation of semantic features of the term «subscriber», features of social factors that influenced changes in his semantic shades, tendencies of their development and peculiarities of the use of this concept in library activity. In conjunction with the establishment and dynamics of payment for the cost of librarian services are proposed characteristics of subscribers of domestic public libraries.

The purpose of the article is to characterize, analyze and generalize information about the functioning of such a category of readers as a «subscriber» in public libraries of Ukraine in the XIX – early XX centuries; disclose the specifics of the use of the term «subscriber» in library practice; describe the main socio-historical conditions that influenced the formation of the meaning of the term, as well as the study of the peculiarities of the formation and trends of the change in the value of library services in domestic public libraries of the investigated period. The author widely used both general scientific and special historical methods of research: chronological, historical-comparative, historical-typological, biographical methods, method of diachronic analysis, etc.

V. Sokolov proposed the definition of the term «subscriber» based on studying the specifics of the use in public libraries of the notion of «subscriber» and reader characteristics of this category of readers. Subscriber is a kind of user of public libraries in the Russian Empire in the second half of the XVIII – in the beginning XX centuries, which was the main body of book readers whose representatives, as a rule, were distinguished by a constant interest in reading, a clear constant attendance at a library institution and the use of a book fund for a fee. Subscribers were called people who regularly came to the library and received certain editions for reading on the terms of the corresponding fee for library services (for a year, a half, a quarter, a month). That is, not all visitors to the library were its subscribers, for example, readers who bought a one-day subscription and took books home at the appropriate time, mainly, did not belong to the category of subscribers. Books and magazines subscribers used either in the reading room of the library or at home. Nonresident readers ordered publications under the printed catalog of the library, which were then sent by mail. The closest synonyms for the term «subscriber» on the semantic basis are the phrase «regular reader» or «owner of the subscription». It is determined that the semantic content of the term «subscriber» was formed in connection with the development of activities, primarily commercial libraries.

In the Russian Empire and in the Soviet Union in the 1920s the cost of library services has always been differentiated and depended on the categories of readers, their financial status and social status. The fee for the use of library services reflected some social inequality and changed in line with socio-political and socio-economic changes in society. However, both in the Russian Empire and in Soviet times, there were free public libraries and different forms of provision of free library services for certain categories of subscribers. With the development of democratic relations, the funds of library libraries gradually became more and more accessible to readers of all social groups, and more and more developed free forms of library services. Accordingly, the term «subscriber», which characterized the peculiarities of payment for library services, gradually lost the meaning of its use and was increasingly replaced by the term «reader», while the term «subscriber» did not cease to be used in professional communication (approximately, until the first half of the 1930's).

Keywords: public libraries, commercial libraries, history of libraries, reader, subscriber, reader education, library services, library business XIX – beg. XX century, Ukraine.